

O pravdě a lži v básnické řeči

Tomáš Holeček

1. Úvod

V této studii se pokusím s pomocí Hésiodovy *Theogonie* ukázat, jak přicházejí, z čeho pocházejí a jak působí múzy. Půjde mi hlavně o pravdu a lež, „logické myšlenky“, v múzické, tj. básnické řeči.

2. Příchod múz

V souladu s postupem Hésiodovy básně se nejprve podívejme na příchod múz:

(9–10):

*Potom se zvedly a neprůhlednou se oděvoše mlhou
kráčely skrze noc...*¹

Pro rozvinutí smyslu zmíněného „zvednutí se“, z řec. ὄρνυμι, se podívejme na tři vybrané příklady užití tohoto slova v Homérově *Odysseji*:

1 Hésiodos, „Zrození bohů“, in: *Hésiodos, Železný věk*, Praha: Odeon, 1976, přel. J. Nováková. Citace uváděné pouhými čísly veršů dále odkazují na tento překlad.

(Od. 5.294, když Poseidón vyvolává bouři):

... *shromáždil mračna,
rozbouřil širé moře a vzbuzoval kdejakých větrů
všeliké nárazy bouřné a úplně zahalil mračny
zároveň moře i zem – noc černá se prostřela z nebe.*²

Tady je „prostření se“ noci z nebe, ne tedy zvednutí se zdola nahoru, ale stejně zvednutí se jako počátek příchodu.

(Od. 23.222 v Pénélopéině zmínce o Heleně):

... *ji podnítil bůh ten skutek ohavný spáchat...*

Jak vidíme na překladu „podnícení“, toto zvednutí se může znamenat i zvednutí něčeho v člověku, třeba vzbuzení touhy po něčem.

(Od. 23.348 po vyprávění o cestě):

... *V tom z lůžka
měkkého Odysseus povstal a ukládal příkaz své choti...*

A přitom má toto zvednutí se i smysl „vstávání“ z postele, které je tu ale také počátkem: vstal a vydal se obnovit svou vládu. Zvednutí se múz berme tedy jako počátek jejich příchodu.

Při svém příchodu se oděly „neprůhlednou mlhou“ ve smyslu závoje neviditelnosti, vzdušné průhlednosti, z řec. ἀήρ.³ Nezahalily se něčím viditelným, co by bránilo v pohledu na ně. Spíše to berme tak, že nechávají vidět neviditelně.

A přicházejí nocí, čemuž se budeme věnovat dále.

Když přicházejí, říkají o sobě:

(26–27):

*Umíme vyprávět nemálo lží, jež se rovnají pravdě,
umíme také, jestliže chceme, povědět pravdu.*

2 Homér, *Odysseia*, Praha: Odeon, 1984, přel. R. Mertlík. Citace uváděné (Od.) a čísla veršů dále odkazují na tento překlad.

3 Viz M. L. West, *Hesiod, Theogony, Edited with Prolegomena and Commentary*, Oxford: Clarendon Press, 1966, s. 155.

Toto „vyprávění“, z řec. λέγω, můžeme brát jako říkání, vypovídání, ale také jako sbírání. Podívejme se opět na několik příkladů užití v *Odyseji*:

(Od 14.197, když Odysseus vypráví smyšlený příběh sám o sobě):

*Snadno i po celý rok bych pak mohl vyprávět, ale
přesto bych nevypověděl ti všechny své útrapy duše...*

Jednak si všimněme, že jde o vyprávění smyšleného příběhu, a jednak tu má vyprávění smysl „vypovídání“ jako výctu všech útrap mluvčího.

(Od 24.108 při vítání duší pobitých ženichů v podsvětí):

*... Sotva by lépe
kdo vybral, kdo by po celém městě posbíral nejlepší mužstvo.*

Tady vidíme, že vyprávění něčeho je jako „sbírání“ mužstva.

(Od 24.224 proč nikdo nebyl na vinici):

*... odešli právě
sbírat trnité keře...*

A „sbírat“ lze i keře, z nichž má být postavena ohrada. Co sbírají, když vyprávějí, vypovídají? Sbírají jednotlivé výpovědi nebo smysluplné výrazy.

Sbírají lži „rovnající se pravdě“. Rovnání se, podobání se něčemu, nebo shodování se s něčím, z řec. ὁμοίος, je zmíněno jako rys lží, ne tedy pravdivých výpovědí. S čím se ale shodují a jak budeme toto shodování brát, zkusme odvodit z jiných příkladů užití slova „pravda“, řec. ἔτυμος. Najdeme i téměř stejný verš:⁴

(Od. 19.203, když Odysseus, ještě nepoznán, vypráví své ženě):

*Rozpřádal přemnoho lží, však
znělo to pravděpodobně...*

Namísto vyprávění, nebo sbírání je tu v překladu „rozpřádání“ a namísto „rovnání se pravdě“ je tu „znít pravděpodobně“, ale je vidět, jakou řeč vedl. Vyprávěl jí smyšlený příběh o tom, jak se setkal s jejím mužem (tj. se se-

4 Viz *tamt.*, s. 163.

bou), a v tomto vyprávění vycházel z toho, že tak opravdu cestoval; a o to ve vyprávění šlo.

(Od. 19.567 v Pénélopéině úvaze o snech):

*Sen, jenž přichází k nám tou branou ze slonoviny,
ten nás klame a šálí a přináší nicotné zvěsti,
ten však, co přichází k nám tou branou z hlazených rohů,
ve skutek uvádí všechno, co z lidí kdo uvidí ve snách.*

Druhý typ snů tu přináší „skutečné“ zvěsti. To, o co jde, se má opravdu tak, jak to vypadá ve snu.

(Od 23.26, když služka budí Pénélopu):

*... vždyť opravdu, milé mé dítě,
již se ti Odysseus vrátil, je v domě...*

I tady je „opravdové“ to, o co především celou dobu šlo. Berme tedy lživé výpovědi múz tak, že se shodují s tím, o co opravdu jde, tj. s věcí.

Kromě toho o sobě múzy říkají, že umějí „povědět pravdu“. Tato „pravda“ je přeložená, narozdíl od té z předchozího verše, z řec. ἀληθής (pravdivý) a budeme se jí věnovat dále. Jejich „povídání“, vypovídání, nebo vyzpívání, řec. γηρῶν, můžeme brát jako důrazné nechání zaznít. V jiném Hésiodově díle, v *Práci a dnech*, jej najdeme takto:

(PD, 260):

*Sama Pravda je panna a dcera vševěda Dia,
milá a vážená bohům, jimž patří vysoký Olymp.
Když se jí někdo neurvale a potupně dotkne,
ihned k Diovi otci si sedne a Kronovci poví,
o smýšlení těch nehodných lidí – a nakonec pyká
obec za viny soudců...*

V překladu je i tady „pravda“, ale jde spíše o spravedlnost⁵. O provinění „poví“ svému otci, a to tak, že dosáhne potrestání. Berme to jako takové nechání zaznít, které prosadí, co říká.

⁵ Viz např. W. Smith, *A Dictionary of Greek and Roman biography and mythology*, London: Spottiswoode and Co., 1873. Heslo „Dice“ (Diké).

Shrneme-li to, máme zatím: Už od počátku přicházejí múzy neviditelné a v noci. Přicházejí, aby sbíraly lži ve shodě s věcí a nechávaly zaznít pravdy.

3. *Noc*

Vidíme souvislost múz s nocí, lží a pravdou. Jak máme ale brát je? V Hésiodově básni mají své vlastní místo a patří k sobě.

O původu noci se dovídáme z verše

(123):

Ž Chaosu černá Noc...

Abychom si uvědomili, v jakém smyslu je tu řeč o „noci“, sledujme její původ z „chaosu“. „Chaos“, řec. χᾶος, můžeme brát jako otevřenost, nebo zející otevření.⁶ Tato otevřenost vznikla jako první a v ní teprve něco, např. naše múzy, přichází nebo z něčeho pochází.

„Noc“, řec. νύξ, pak berme jako zvláštní druh, nebo způsob otevřenosti, a to otevírající neuchopitelnost, vymykání se uchopení. Opět se podívejme na příklady užití, na nichž její smysl rozvineme:

(Od. 11.330 v Odysseově zdůvodnění, proč nevyprávět dál a dál):

*... dřívě by božská noc nám
uběhla...*

Kdyby se snažil vyprávět dál a pokračovat ve výčtu žen a dívek, jež potkal v podsvětí, jeho řeč by nejen byla tak dlouhá, že by na ni „noc“ nestačila, ale byla by snahou o uchopení neuchopitelného, neztichla by v „noci“.

(Od. 20.351 Theoklymenos ženichům):

*... Témnotou noční
vaše jsou zastřeny hlavy, i tváře a kolena vespod...*

⁶ To je v souladu i s překladem a překladatelovou poznámkou v Hesiod, *Theogony, Works and Days, Testimonia*, London: Loeb Classical Library, 2006, přel. G. L. Most, s. 13. Podobně viz R. Beekes, *Etymological Dictionary of Greek*, Leiden: Brill, 2010, s. 1614. Déle k tomuto, ale také „příštímu“ aj. viz L. Benyovszky, *Světásvit*, Praha: Togga, 2015, s. 90 a dál.

Zastření „nocí“ tu znamená vymykání se něčeho, domněle chápaného, z jejich rukou. V obou zmíněných příkladech neuchopitelnosti se něco otevírá, nezávisle na tom, zda pro někoho vědomě nebo ne.

A z otevírající neuchopitelnosti se jako jeden její zvláštní způsob (mezi jinými: smrtí, úzkostí...) zrodil svár, pnutí, řec. ἔρις:

(225, noc zrodila...)

... a Eridu tvrdého srdce.

Toto pnutí, napětí, jehož „tvrdé srdce“ nemá smysl usmiřovat, si prohlédněme na následujících příkladech:

(Od. 3.136 v Nestorově vyprávění o odjezdu od dobyté Tróje):

*... nebyli všichni dost
rozvášní, nedbali práva,
proto přčetné z nich zlá sudba tam postihla pro hněv
zlověstný Ľiskrnooké, již otcem je Kronovec mocný.
U obou Átreovců ta vznítla příčinu sváru.*

Kromě toho, že ostatně celá ta válka se vedla pro „jablko sváru“, vidíme svár u rozpadu vítězného vojska, tj. jako otevírající neuchopitelnost cesty.

(Od. 18.366 Odysseus ženichům):

Kdyby tak, Eurymachu, nám nastalo utkání v práci...

Jako „utkání“ svár otevře, pro jednotlivé strany neuchopitelně, cestu k obnově vlády; následující slova pak rozvíjejí toto „utkání v práci“ až k boji. Tyto dvě podoby sváru najdeme i v *Práci a dnech*:

(PD, 11):

Nepřišla na svět jediná Eris, jsou dvě mezi lidmi...

V obou podobách otevírá svár něco vymykajícího se uchopování.

Pro nás je svár zajímavý potud, že v něm má původ pravda a lež:

(226):

*Avšak protivná Eris zas povila...**... Zapomenutí...**... i lživé Řeči...*

„Zapomenutí“, řec. λήθη, jako zvláštní způsob sváru, a tedy i jako zvláštní způsob otevírající neuchopitelnosti, můžeme brát jako skrývání, zapomínání uchopeného. Z něj vzešlou „pravdu“, z řec. ἀληθής (pravdivý), berme jako vzdorování zapomínání ve smyslu vzdorování tomu, že jako uchopené to zapomínáme.

S ní narozené „lživé řeči“ nebo „lži“, z řec. ψευδής (lživý), berme jako výmysly nebo smyšlenky. Všimněme si ovšem, že tu proti sobě vůbec nestojí „pravda“ a „lež“ jako dvě strany sváru, ale spolu jako dvě z mnoha dětí sváru (např. se sporem, přísahou...) Jen o několik veršů dál je najdeme také zmíněné vedle sebe:

(233):

Ž Nérea pravdivého, co nezná lži...

kde se o starém otci mořských víl dovídáme, že nezapomíná a nevymýšlí si.

Vrátíme-li se k tomu, co zatím máme o múzách, můžeme říci: Už od počátku přicházejí neviditelně a neuchopitelně, aby přinášely smyšlenky a něco nechávaly zaznít navzdory zapomínání.

4. Původ múz

Teď se podívejme na původ múz. Ten je uvedený tím, komu a jako co se zrodily:

(53–55):

*Mnémosyné je zrodila otci, Kronovu synu,**v Píreii, kde na vršcích vládla, na Eleuthéru –**úlevu ve starostech a v strastech zapomnutí.*

Zrodila je „Mnémosyné“, paměť nebo upomínání se, řec. μνημοσύνη. Kromě toho, kde se jí múzy narodily, je o ní ještě řečeno, že vládne „na Ele-

uthéru“. To berme⁷ jako její vlastnost: tato paměť osvobozuje, a to z řec. ἐλευθερος, svobodný ve smyslu:

(Il. 6.455 v Hektórově řeči k manželce):

... až někdo ti z Achájų oděných kovem
odejme svobody den a odtud tě povleče v slzách...⁸

kde je „svoboda“, volnost v protikladu k otroctví.

Jejich otec je zatím zmíněný jenom jako syn „Kronův“, tj. syn času, a to berme jako jeden z (několika) původních způsobů časovosti.

Ze spojení osvobozující paměti a jednoho původního způsobu časovosti múzy pocházejí jako „úleva ve starostech“ a „v strastech zapomenutí“. Múzy přinášejí „úlevu“, resp. odložení nebo zanechání „starostí“, z řec. μέρμηρα, ve smyslu přemítání nebo rozmyšlení. Podívejme se na dva příklady užití tohoto slova:

(Od. 16.261 v Odysseově řečnické otázce, zda nestačí pomoc Athény a Dia):

*Uvažuj, zdali
snad stačí nám Athéna s otcem svým Diem,
anebo jiného mám snad vymyslit za pomocníka?*

Otázka zní, jako kdyby mohl „vymyslit“, rozmyslet a obstarat další pomocníky. Jde v ní ale o rozhodnutí se k činu, o zanechání rozmyšlení.

(Od. 22.333 o básníkovi v boji):

... přemítal s rozpaky v myslí,
zda má vyklouznout z jízby a usednout k oltáři...
... či má
přiskočit k Odysseovi a při jeho kolenou prosit.

I tady jde o „přemítání s rozpaky“, jehož je třeba zanechat. Zmíněný básník si ve strachu o život nezaspíval, aby si na chvíli odpočinul od své

7 V rozporu s mně dostupnými překlady (J. Nováková, G. L. Most, D. Hine, H. G. Evelyn-White, O. Schönherger) i komentářem M. L. Westa, *Hesiod, Theogony*, s. 174, které berou „Eleuthér“, asi správněji, jako určení místa. K samotnému slovu viz R. Beekes, *Etymological Dictionary of Greek*, s. 408.

8 Homér, *Ílias*, Praha: Odeon, 1980, přel. R. Mertlík.

starosti, ale zvolil, co bylo třeba. Můžeme to tedy brát jako zanechání pochybností.

Jako „v strastech zapomenutí“ vidíme i v původu múz zapomínání, skrývání, jemuž navzdory něco nechávají zaznít, chtějí-li. V tomto vzdoru vůči zapomínání ale o zapomínání jde: něco upadá do zapomnění. Přinášejí zapomínání „strasti“, z řec. *κακός*, zkažený, strašný nebo špatný. S tímto docela běžným výrazem se setkáváme i v *Práci a dnech*:

(PD, 90 o tom, co přinesla Pandora):

*Žpočátku totiž si na zemi žila plemena lidská
stranou zlého a bez protivenství a bez těžké práce...*

To, čeho zapomínání přinášejí, je tu přeloženo jako „zlé a protivenství“ provázející lidi. Pro lepší rozvinutí smyslu zapomínání na tyto strasti se ale podívejme ještě na jeden příklad:

(Od. 8.63):

*... přiváděl milého pěvce,
zvláštního miláčka Múzy, jež zlo i dobro mu dala:
vzala mu zrak, však líbezným zpěvem ho obdařovala.*

Tady „zlo“, na něž nechávají zapomenout, i daly. Básníková slepota tu neznamená překonávanou překážkou, a už vůbec ne zmrzačení postihující i zpěv. Ve svém zpěvu zapomíná na slepotu, a spolu s ní i na zrak, jehož je zbavený, opouští je. Když opouští, ztrácí běžné podmínky a pouta, může zazpívat něco, co by jinak nezazpíval. Zapomínání na strasti berme proto jako zapomínání na pouta.

Dohromady tedy můžeme říci: Pocházejí ze spojení osvobozující paměti a jednoho původního způsobu časovosti jako zanechání pochyb a zapomínání na pouta.

O původu múz je dále řečeno, jak byly počaty:

(56–57):

*Neboť on moudrý Zeus s ní obcoval po devět nocí,
daleko od nesmrtelných k ní ucházeje na svaté lože...*

Tady už vidíme i vlastnost jejich otce: počal je „moudrý“, vševědoucí rádce, řec. μητιετα, syn času, který si (i druhým) ví rady. „Moudrý“ je, protože snědl „moudrost“:

(886 a dál):

*Žeus, král bohů, měl nejdříve za ženu Métis,
která z bohů i smrtelných lidí nejvíce znala.
... Žeus jí úskočně ošálil mysl
lichotivými slovy a vložil ji do vlastních útrob...*

Snědl ji proto, aby předešel narození syna, který by jej nahradil. Ten se mu měl z „moudrosti“, nebo z vědění si rady, narodit:

(897–898):

*... i syna že přivede na světlo světa,
o srdci násilnickém a krále bohů i lidí...*

I z toho je patrné, o jakého syna času, tj. o jaký původní způsob časovosti, tu jde: o vztahování se k příštímu, např. o předvídaní. (A teď je jasné, proč zanechání a zapomínání, o nichž uvažujeme, neznamenají útěk, ale vykročení.)

Osvobozující paměť se spojila se vztahem k příštímu pohltivším radu v „devíti nocích“. Každou múzu počali zvlášť, ale všechny v otevírající neuchopitelnosti. To, že každou počali zvlášť, a že nepočali jen jednu, berme tak, že různé zvláštní druhy, nebo způsoby tohoto spojení se mezi sebou liší.

To, že je počali „daleko od nesmrtelných“, resp. bez „nesmrtelných“, můžeme brát tak, že nic dalšího nesmrtelného, z řec. ἀθάνατος, už k jejich původu nepatří.

A je i řečeno, jaké se narodily:

(60–61):

*... devatero mu povila dcer – ty jedna jako druhá
věnují zpěvu své srdce, jejich mysl je starostí prosta...*

Narodily se „jedna jako druhá“, z řec. ὁμόφρων, shodující se, stejné v tom, čemu „věnují své srdce“: toto „srdce“, nebo spíše hrud', řec. στῆθος, znamená jejich nadání.⁹ Slovo je použito např. v

(Od. 3.18 v Athénině zdůvodnění, proč jít za Nestorem):

*K Nestoru, zdatnému jezdcí, však
nyní se ubírej přímo,
abychom poznali věhlas, jež ve své hrudi on skrývá.
Poprosit jdi ho ty sám, ať neklamnou zprávu ti řekne!
Jistě ti nebude lhát, vždyť velmi je rozumný člověk.*

jde o poznání toho, co jmenovaný „skrývá ve své hrudi“: schopnost podání neklamně zprávy. Má nadání poznat, koho má přijmout jako přítele a komu nemá lhát. V tomto smyslu mají múzy původní nadání věnovat se zpěvu.

Mají bezstarostnou „mysl“, řec. θυμός, dech nebo ducha, který naplňuje jejich hrud'. Své nadání naplňují, vedou jej „prosté starostí“. Pro rozvinutí smyslu tohoto slova („bezstarostný“, řec. ἀκηδής) se i tady podívejme na některá jeho užití:

(Od. 22.358 proč ušetřit hlasatele):

*... tento se vždycky pečlivě o mne
v našem paláci staral, když jsem byl v chlapeckém věku...*

Tady je „starání se“ ve smyslu péče.

(Od. 24.187 duše pobitých ženichů v podsvětí):

*... Dopusud těla
leží nám neošetřena dál v paláci Odysseově,
neboť příbuzní doma nás žádného nevědí o tom...*

Vidíme ale, že toto „neošetření“, resp. „ošetření“, může dost zavazovat, nebo poutat toho, kdo jej má „na starosti“. Navíc tu nejde o rozmyšlení, zda a jak něco udělat, ale o splnění úlohy. „Bezstarostnost“ najdeme i v dětství jejich otce:

⁹ Viz M. L. West, *Hesiod, Theogony*, s. 176.

(489, o Kronovi, když snědl kámen):

*... leč syn mu zůstal, nepřemožený,
bezstarostný, jenž brzy ho silou i rukama zdolá,
vezme mu důstojenství a sám bude panovat...*

To, že nemusí o nic pečovat, plnit závazné úlohy, zdědily po otci. Své nadání vedou „bezstarostně“ jako on v dětství, když jej nesnědl čas. Jako pocházející ze vztahu k příštímu se nenechávají pohltit žádnou úlohou. Berme to tak, že se narodily stejné v tom, že se věnují bez úlohy zpěvu.

O jejich původu tedy můžeme říci: Každá zvlášť, i když stejně v tom, že se věnuje bez úlohy zpěvu, pochází jen ze spojení osvobozující paměti se vztahem k příštímu, pohltivším radu, v otevírající neuchopitelnosti jako zanechání pochyb a zapomínání na pouta.

5. *Působení múz*

Vidíme, že múzy přinášejí smyšlenky a něco nechávají zaznít navzdory zapomínání, a to jako zanechání pochyb a zapomínání na pouta. Podívejme se ještě dále do Hésiodovy básně, jak tím působí:

(69–71):

*... a černá země jim přizvukovala
...
jak se vracely ke svému otci; on na nebi vládne...*

Země, řec. γαῖα, ve smyslu půdy i původní vlasti, z níž všechno mezi ní a nebem pochází, zrodila i paměť a čas, a tak nepřímo i múzy. Ve své původní „černotě“, nerozlišenosti, zní jako jejich vlastní původ ozvěnou jejich neuchopitelného příchodu. To berme tak, že múzy původně a neuchopitelně všechno rozezní.

„Vracejí se“, nebo přicházejí ke svému otci, který je tu zmíněný jako vládce nebe, řec. οὐρανός, jednoho z prvních synů a muže země, nebeského řádu. Vládne-li vztah k příštímu nebeskému řádu, berme tento řád jako řád příštího.

Máme tedy: Múzy původně a neuchopitelně všechno rozezní v řádu příštího.

A podívejme se, jak svým příchodem působí múzy na lidi:

(96–97):

... *Je blažen, koho si Múzy
zamilují; pak z úst mu sladká pramení slova...*

„Slova“, nebo lidskou řeč, řec. αὐδή, tu můžeme brát jako básnickou řeč i jako vládnoucí řeč.¹⁰ V této řeči sbírají smyšlenky a tuto řeč nechávají zaznít navzdory zapominání.

Sladkost slov a řeči berme spíše jako jejich výživnost než jako nezdravé potěšení: tato řeč dává potřebnou sílu k vykročení.

V tom, že „sladká slova“ z něčích úst „pramení“, nebo plynou, z řec. ῥέω, můžeme najít poslední dosud nezmíněnou část původu múz: matku jejich otce, plynutí.¹¹ Múzy nepocházejí ze spojení paměti s jedním původním způsobem pouhé časovosti, ale s původním způsobem plynoucí časovosti. Pro lidi pak rozeznání všeho v řádu příštího znamená plynutí potřebné řeči.

Shrneme-li to: Múzy původně a neuchopitelně všechno rozezní v řádu příštího; pro lidi tím, že nechají plynout potřebnou řeč.

6. Závěr

Vidíme tedy, jak přicházejí, z čeho pocházejí a jak působí múzy. Pokud jde o pravdu a lež v básnické řeči, vidíme, že

1. příchod a původ múz neuchopíme,
2. a proto neuchopíme ani řeč, kterou přinášejí,
3. a proto přinášejí smyšlenky i vzdorování zapomnění (lež a pravdu),
4. jež všechno rozezní.

10 R. Beekes, *Etymological Dictionary of Greek*, s. 23 a 168, vyjadřuje pochybnost o jazykové souvislosti se zpěvem, řec. ἀοιδή; nicméně z mého pohledu je věcná souvislost patrná.

11 Viz např. W. Smith, *A Dictionary of Greek and Roman biography and mythology*, heslo „Rhea“.